

ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI HAYATI, KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

*Mehmet KAZAR**

1. Hayatı

Erzurumlu İbrahim Hakkı, 18 Mayıs 1703 (1115 Muharrem'in ilk Cuması) tarihinde Erzurum'a bağlı Hasankale'de dünyaya gelmiştir.¹ Doğum tarihi Marifetname'de şöyle belirtilir:

Hicretin tarihi bin yüz on beş oldu ol bahâr
Kal'a-yı Ahsende İbrahim Hakkı doğdu zâr²

Babası Derviş Osman Efendi, annesi ise Hz. Peygamber (s.a.v.)'in soyundan Şerife Hanife Hatun'dur.³

Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın şeceresi, onun soyunu baba tarafından, on birinci yüzyılın akıncı Türklerine kadar çıkarmaktadır. Ataları önce bilgin ve din adamı olarak Bağdat sultanlarının hizmetine girerler, daha sonra Moğol istilası sonunda Fırat bölgesine göç ederler. Bir müddet sonra da Erzurum'un Hasankale'sine yerleşirler.⁴

* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk İslâm Edebiyatı Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi.

¹ Amil Çelebioğlu, Erzurumlu İbrahim Hakkı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, s.1.

² Erzurumlu İbrahim Hakkı, Marifetname, Matbaa-i Ahmed Kâmil, İstanbul 1330, s. 514.

³ Çelebioğlu, a.g.e., s.1.

⁴ Hayrani Altıntaş, Marifetname'de Tasavvuf, İstanbul 1981, s. 25.

Erzurumlu İbrahim Hakkı Marifetname'sinde doğumunu şöyle anlatır:

“Ma'lûm olsun ki, Derviş Efendi merhûm unsurunda mütehayyir ve mağnûm kalmıştır ve târîh-i hicret bin yüz on beşinci seneye bâliğ olmuştur. Pes ol Muharreminin iptidâ cuma gecesi tedbir-i unsur için sıdk ile istihâre kılmıştır ve rû'yâsında terk-i dünyâ ve taleb-i Mevlâ ile me'mûr olmuştur ve uyandıktan seyâhata koyulmak ve mürşid-i kâmil bulmak arzusuyla dolmuştur ve ol sabâh-ı yevm-i cuma zuhra sâatinde tulû-ı şems ile beraber onun bir oğlu dünyaya gelmiştir. İsmi ve resmi İbrahim Hakkı olmuştur. Cân u cismi, aşk u şevkle dolmuştur. Kedürât-ı cismâniyyeden ve âfât-ı rûhâniyyeden inâyet-i Hak ile selâmet bulmuştur.”⁵

Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın ana tarafından Hz. Peygamber (s.a.v.)'e bağlandığına dair iki adet belge vardır. Bunlardan birincisi H. 1038 yılında yazılan Kındığılı Seyyid Dede Mahmud'un soy köküne ait eski bir şecere sureti, ikincisi ise “Tambul” adlı tomar halindeki el yazması bir defterdir.⁶

İbrahim Hakkı'nın doğumundan sonra babası, seyahat etmek ve bir mürşid bulmak arzusuyla Hasankale'den Erzurum'a gelir. Habîb efendiden tasavvuf ilmini, dervişlik kemalini tamamlar. Derviş Osman Efendi, iki sene kendine mürşid arar. Bu arada İbrahim Hakkı'nın annesi Hanîfe Hatun vefat eder.⁷

Babası, henüz yedi yaşında yetim kalan İbrahim Hakkı'yı amcalarına teslim ederek mürşid aramak için Siirt'in Tillo bucağına gider, orada Şeyh İsmail Fakirullah'a mürid olur.⁸ Ona tam bağlanarak orada kalır. Derviş Osman Efendi, artık sekiz yıldır aradığı şeyhini, sürur ve huzurunu bulmuştur.⁹

⁵ İ.Hakkı, a.g.e., s.515.

⁶ Sami Önal, “190. Ölümlük Yıldönümünde Erzurumlu İbrahim Hakkı”, Türk Kültürü, Sayı: 95. (Eylül, 1970), s.39.

⁷ Önal, a.g.e., s.40.

⁸ Çelebioğlu, a.g.e., a.y.

⁹ Altıntaş, a.g.e., s.26.

İbrahim Hakkı, daha beş yaşındayken babasından ve diğer mahalli öğretmenlerden ders almaya başlar.¹⁰ Erzurum'da Sarı Gümrükçü Derviş Efendi'den aylığı otuz kuruştan özel dersler alır. Fakat onu asıl yetiştiren yer Tillo'daki Şeyh İsmail Fakirullah Tekkesi'dir.¹¹ İbrahim Hakkı, baba ve annesinden feyiz alarak ahlâken çok şey kazanmıştır.¹²

Dokuz yaşına kadar Hasankale'de kalan İbrahim Hakkı H 1124 (M.1712)'de amcası Şeyh Ali ile birlikte babasının yanına gitmek üzere memleketinden ayrılır. Amca-yeğen, uzun ve yorucu bir yolculuktan sonra Tillo'ya varırlar; Devriş Osman Efendi, oğlu ve kardeşini çok iyi karşılar. Onları Şeyh İsmail Fakirullah ile tanıştırır. Bu hususları İbrahim Hakkı Marifetname'sinde şöyle anlatır:

“Amcam Şeyh Ali ile Tillo'ya varıp azîz babam Osmân Efendiyi görüp Hazret-i Şeyh'in şerefli didârıyla mûşerref olduğum esnâda bir gece rû'yâmda görmüştüm ki, semâ yüzünde havâ beyaz serçelerle dolmuştur. Cümlesi halkın üzerine hücum ile gelmiştir. Bana hamle edenleri, peder efendi üzerimden def edici olmuştur. İllâ bir serçe fırsat bulup sağ koltuğuma sokulmuştur. Sabahı pederime söyledikte anda eliyle tâûn eseri bulmuştur, benim tâûnlu olduğumdan gâyet mahzûn olmuştur. Beş gün habersiz yatıp altıncı gece gözüm açıp gördüm ki, pederim ağlamakta ve Hazret-i Şeyh başım ucuna gelmiştir. Hızır gibi imdadıma erişip, elin kaldırıp bana duâ kılmıştır. Hemen ol demde cânım hayat, cismim şifâ ve kalbim safâ bulmuştur.¹³

¹⁰ Önal, a.g.e., a.y.

¹¹ Pertev Demirhan, “İbrahim Hakkı Hazretlerinin Büyüklüğü ve Marifetname'nin Değeri” Tarih Yolunda Erzurum, Sayı: 13-14, (Kasım 1962), s.4.

¹² Önal, a.g.e., s.40.

¹³ İ.Hakkı, a.g.e., s.520.

Erzurumlu İbrahim Hakkı, dokuz yaşındayken Şeyh İsmail Fakirullah'ın önünde diz çökmüş ve ondan çeşitli bilgiler öğrenmiştir.¹⁴

İbrahim Hakkı, alet ilimlerini ve yüksek ilimleri Erzurum alimlerinden öğrenmiştir. Farsça'yı da Erzurum müftüsü Hazık Muhâmmed efendiden tahsil etmiştir.¹⁵

İbrahim Hakkı'nın Tillo'daki mutlu günleri babasının ölümüne kadar sürer. Derviş Osman Efendinin ölümü onu derin bir üzüntüye boğar. Babasının ölümünden sonra şeyhine bağlılık ve hizmetine bir müddet daha devam eder ve 1720 yılında Tillo'dan Erzurum'a döner. Molla Mehmed, Ali Çelebi ve Mahmud adlı amcalarından en büyüğü olan Molla Mehmed'in yanında sekiz sene kalır.¹⁶

1728 yılında tekrar Tillo'ya dönen İbrahim Hakkı dokuz yaşındayken başladığı tasavvufi hayata yeniden gömülür.¹⁷ Bu müridlik dönemi şeyhinin ölümüne kadar devam eder.¹⁸ Şeyhinin yanında bulunduğu süre içerisinde İbrahim Hakkı sırasıyla bazı manevi derece ve görevleri ihraz etmiştir ki, bunları şöyle sıralayabiliriz: Dergaha yeni girenlere sıfat olarak verilen "Nevniyazcılık", medrese ve tekkede bulunan meydanı ve onun etrafındaki hücreleri temizleyenlere sıfat olarak verilen "Meydancılık" ve Şeyhin vekilliğine kadar yükselenlere sıfat olarak verilen "Nakiplik".¹⁹

İbrahim Hakkı'nın şeyhine karşı sevgi ve saygısı sonsuzdur. Hayatının sonuna kadar onun müridi olmakla övünür, ondan aldığı bilgi, ilham ve eğitim sayesinde değerli eserler ortaya koyduğunu söylerdi.²⁰ Bu hususu Marifetname'de şöyle belirtir:

¹⁴ Mehmet Önder, *Anadolu'yu Aydınlatanlar*, Yapı ve Kredi Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1973, I, 145-146.

¹⁵ Bursalı M. Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Meral Yayınevi, İstanbul, tsz., I, 90.

¹⁶ Çelebioğlu, a.g.e., s.3.

¹⁷ Altıntaş, a.g.e., s.28.

¹⁸ Ziyaettin Fahri Fındıkoğlu, *Erzurum Şairleri*, İstanbul 1927, s. 49.

¹⁹ Altıntaş, a.g.e., s.27.

²⁰ Önal, a.g.e., s.40.

“Ol mürşid-i kâmil bu câhil ü gafil gulâmın irşad edüp iktiza eyledikçe birer ikişer hikmet buyurmuş, nice işaret ve beşâretle gönül ilaçların duyurmuştur. Gönül emrâzından sıhhat buldukta, muhabbetiyle anı içeriye almıştır. Ol veçhile tevhd ü tevekkül ve tevfiz ü tahammül ve teslîm ü rıza riyazına dahil olmuştur”.²¹

İbrahim Hakkı Şeyhinin ölümünden sonra 1735 yılında Tillo'dan tekrar Erzurum'a döner. Otuz üç yaşına geldiği sıralarda kültürlü hünerli ve güzel bir kadın olan Firdevs hanımla evlenir. İsmail Fehim ve Ahmed Naîmî adlarındaki iki oğlu bu hanımdan olmuştur.²²

İbrahim Hakkı babasının da imamlık ettiği Yukarı Habib Efendi Camii'nde imam hatip olarak vazife yaparken 1738 yılında ilk defa olarak hacca gider. Dönüşte yine aynı görevine devam eder.²³

İkinci evliliğini Fatma hanımla yapan İbrahim Hakkı, üçüncü evliliğini Belkis hanım ve dördüncü evliliğini de Züleyha hanımla yapar.²⁴

1747 yılında İstanbul'a gelen İbrahim Hakkı, Sultan I. Mahmud ile görüşmüş Padişahın takdirini kazanmakla saray kütüphanesinde çalışmasına izin verilmiştir.²⁵ Ayrıca bu vesileyle müderrislik etmesi uygun görülüp kendisine Erzurum'daki Abdurrahman Gazi zaviyedarlığı tevcih edilmiştir.²⁶

İstanbul'daki araştırma ve incelemelerini bitiren İbrahim Hakkı 1753 yılında Erzurum'a döner ve 1754 yılından itibaren kıymetli eserler vermeye başlar.²⁷ Erzurum'da bir müddet kalan İbrahim Hakkı buradan Tillo'ya gider ve 1194 yılının cemaziyelâhirin'de (22 Haziran 1780) orada vefat eder.²⁸

²¹ İ.Hakkı, a.g.e., s.523.

²² Çelebioğlu, a.g.e., a.y.

²³ Çelebioğlu, a.g.e., a.y.

²⁴ Mesih İbrahimhakkıoğlu, Erzurumlu İbrahim Hakkı, İstanbul 1973, s. 51-57.

²⁵ Onal, a.g.e., s. 41.

²⁶ Çelebioğlu, a.g.e., s.4.

²⁷ Altıntaş, a.g.e., s.28.

²⁸ Altıntaş, a.g.e., s.29.

İbrahim Hakkı vefatından iki yıl önce yazdığı vasiyetnamesinde “Eğer şeyhimin köyünde ölürsem onun kubbesi altına beni gömmeyiniz. Onun ayak tarafı evladı için kalsın. Beni babam Osman Efendinin kabrinin arkasındaki sahraya defnedin” demiş olmasına rağmen şeyhin oğlu Mustafa Fani Efendi, İbrahim Hakkı’yı çok sevdiği şeyhinden ayırmamak için teberrükten babasının türbesine gömdürmüştür. Türbesi bugün de ziyaretgâh olarak kullanılmaktadır.²⁹

2. Kişiliği

Erzurumlu İbrahim Hakkı, ilim ve tasavvuf zevkini, ilk defa babasından aldığı gibi, ilk eğitim ve öğrenimini de babasından görmüştür. İbrahim Hakkı gibi babası Osman Efendinin hayatı da tasavvufi bir ortam içinde geçmiştir.³⁰

İbrahim Hakkı’nın “hilm ü haya” mâdeni diye nitelendirdiği babası, sarf u nahv, tefsir, hadis, akâid, fıkıh gibi dini ilimleri daha genç yaşta okumuştur. Derviş Osman Efendi, okumayı, ilmi sevmekle beraber, bilhassa tasavvufi eserler okumaya meraklı bir zât idi.³¹ İbrahim Hakkı, babasının yaşadığı manevi hayat sayesinde tasavvufa girmiştir. Bu da bize göstermektedir ki, ailenin etkisi dini davranışların kazanılmasında en kesin ve belirli sebeptir.

Okuma zevki gibi yazarlık kabiliyetini de babasından almış olan İbrahim Hakkı, daha küçük yaşlardayken oyunu terk edecek kadar, okuma ve öğrenme kabiliyetini, şevk ve azmini göstermiştir. Mesih İbrahimhakkıoğlu’nun belirttiğine göre ilk hocası olan babası bu hususta şöyle demektedir. “... ol kadar zekaveti var idi ki dört buçuk yaşında bir iki ay okuttum. Büyük Hel’eta’ya (insan suresi) çıktı. Cümle ezbere okurdu. Beş kere yüzüne okurdu. Yüzüne bilene değin bakardın ki ezberlemiş. Hatta çok kere yığılır okuturlardı ki, “Bunun kem nazara uğratarısın, bu masumu okutma” derlerdi. Ben de bazı kere murad ederdim ki okutmayayım. Bazı da bu bir nimet-i uzmadır, ne dinlersin halkın sözünü, inşallah tez hıfz eder derdim.

²⁹ Çelebioğlu, a.g.e., s.8.

³⁰ Altıntaş, a.g.e., s.32

³¹ Çelebioğlu, a.g.e., s.8-9.

Çünkü bir zahmet çekmez, ol kadar arzusu vardı ki çok kere oyununu unuttur, durmayıp, dinlenmeyip okurdu. Bazı kere ben naz ederdim ki “okutmam”, gelip elimi öpüp “beni okut” diye rica ederdi”.³²

İbrahim Hakkı'nın babasından sonra şahsiyetinin teşekkülünde asıl büyük tesiri, babası gibi kendisinin de şeyhi olan İsmail Fakirullah göstermiştir. Bazı şiirlerinde şeyhine izafeten “Fakiri” mahlasını kullanan, mührüne bile şeyhinin adını kazdıran, yer yer şiirlerinde ve nesirlerinde, ondan ve menakıbından bahseden İbrahim Hakkı, şeyhi İsmail Fakirullah'a daha çocuk yaşlarda bağlanmış, samimi bir sevgi, hayranlık ve teslimiyetle ona istisab etmiş ve bu tesirle on beş yılını Aydınlar bucağında geçirmiş, şeyhinin torunuyla evlenmiştir.³³

İbrahim Hakkı'nın belirttiğine göre İsmail Fakirullah, Arap asıllı olup Şafii mezhebindedir. Her işini kendi yapan şeyh, üzüm sepetlerini bile kendisi omuzlarında taşırdı. Geceleri uyanık, gündüzleri oruçlu geçirirdi. Oruç tutmadığı zamanlarda birkaç üzüm tanesiyle yetinirdi. Daima Allah'ı düşünür, O'nu zikreder, namaz kılardı; bu ona zevk ve kuvvet veriyordu.³⁴

İbrahim Hakkı'nın şahsiyetinin teşekkülünde tesirleri olan diğer hocalarına gelince, bunların en mühim ikisi Sarı Gümrükçü Derviş ve Hâzık Efendilerdir.³⁵

İbrahim Hakkı'nın şeyhi Fakîrullah için yazdığı şiirlerinden birinin birkaç beyiti, ona karşı duyduğu sevgi ve saygıyı çok açık olarak gösterir.

Aşk-ı bî pervâya mahrem eyledin
Akıldan bigâne kıldın âkıbet

Dâne-i nâçiz idim ben zir-i Hak
Dâneyi yûz dâne kıldın âkıbet

³² İbrahimhakkıoğlu, a.g.e., s.32

³³ Çelebioğlu, a.g.e., s.10.

³⁴ İ.Hakkı, a.g.e., s.504.

³⁵ Altıntaş, a.g.e., s.34.

Cümleden kat' eyledin çün gönlümü
Vâsıl-ı Cânâne kıldın âkıbet

Ey Fakîrullâh bu Hakkı bendeni
Âşık-ı ferzâne kıldın âkıbet³⁶

İbrahim Hakkı, mezheben Hanefi olup, tarikat olarak Nakşi veya Kadîridir.³⁷ Osmanlı Müellifleri'nde şeyhinin Üveysi olduğu zikredilir.³⁸

Eserlerinde devamlı olarak ilmin ehemmiyetine işaret eden, güzel ahlâkı, gönül bilgisini, ilâhi aşkı, dini heyecanı işleyen, öğütleyen İbrahim Hakkı, sözde kalmamış, yazdıklarını bizzat nefsinde yaşamıştır. İlimi tavsiye ederken kendisi de ömrünü bu yolda harcamıştır. Zira İbrahim Hakkı'ya göre marifetin en yüksek derecesi Hakk'ı bilmektir.³⁹ Az yemeyi, az uykuyu, cömertliği, maddeye esir olmamayı tavsiye eden ve bütün tavsiyelerini nefsinde tatbik eden yine odur.⁴⁰

İbrahim Hakkı sadece dini ilimlerde değil, ayrıca tıp, astronomi, coğrafya, matematik, jeoloji, fizyoloji, psikoloji, zooloji, mineraloji, anatomi, geometri gibi birçok konuda bilgi sahibi hatta uzmandır.⁴¹

Hayrunnisa Çavuşoğlu'na göre, İbrahim Hakkı, pozitif ilimleri, kitapların yanı sıra Erzurum'dan geçen, Hint'li, Afgan'lı, seyyahlardan öğrenmiştir. Mesela fecr-i şimali (tan vakti aydınlığına benzer bir aydınlığın şimal kutbunda oluşması) hâdisesi vuku bulmuş, İstanbul'daki hocalar kıyamet kopuyor diye cami direklerine

³⁶ İ.Hakkı, a.g.e., s.513.

³⁷ Çelebioğlu, a.g.e., s.11.

³⁸ Bkz., Bursalı M.Tahir, a.g.e. 1, 92

³⁹ Muhammed Ali Ayni, "Şeyh İbrahim Hakkı" Darülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası, Sayı: 2. (Mayıs 1332), s.119.

⁴⁰ İ.Hakkı, a.g.e., s.311-315.

⁴¹ "İbrahim Hakkı" Ana Britannica, İstanbul 1994, XVI, 237

sarıldıkları halde İbrahim Hakkı, meteorolojik olayı arkadaşlarıyla birlikte korkusuzca seyretmiştir.⁴²

Tasavvuf ilmi, “kalpler, gönüller ilmidir” diyen İbrahim Hakkı, bu konudaki asıl gayeyi özet olarak şöyle ifade eder. “Tasavvuf öyle bir ilimdir ki, Hak Teâlâ’nın sıfatlarından ona vüsul cihetiyle bahseder, tasavvuf kulda Mevla muhabbetine sebep olan bir ilimdir. Bu ilme varis olan kalbini mâsivadan temizler. Zira tasavvuf, kişinin kendi kalbini mâsiva muhabbetinden kesip ancak Mevla muhabbetine bağlamasıdır. Ahlâkı süsleyerek, mizacı iyiye ve güzele tebdil ederek daimi zikir ve tam teveccüh ile yakınlık makamına ve huzura yetmektir. Amma 555/1160 tarihinde ehl-i tasavvuf on iki fırka olmuştur. Bunlardan sadece birisi şer-i serif’e uymakla hidayet bulmuş ve diğer on biri bid’at yollarının yolcusu ve sapıklıkta helak olmuştur.⁴³

İbrahim Hakkı, Erzurum ve çevre şairlerinin en zengin ve kıymetlilerinden biridir.⁴⁴ Bir hayli manzum eserleri bulunan İbrahim Hakkı, şair olarak daha çok “toplum için sanat” görüşünü temsil edenlerdendir. Çok yönlü bir ilim adamlığı vasfı yanında, onun aynı zamanda bir mürebbi ve müşid olmasıyla da şiirlerinde tekniğin ihmal edilmiş görünmesi bir bakıma tabii karşılanmalıdır. Zira bu ve benzeri üstün insanların şiir ve nazımları özgün ve şöhetten ziyade din yolu tâliplerinin irşâdı içindir. Bu bakımdan İbrahim Hakkı’nın da bazı mısra ve beyitlerinin yanında genellikle manzumeleri tekke şiirinin teknik ve muhteva hususiyetlerini taşımaktadır.⁴⁵

İbrahim Hakkı’nın en çok sevdiği veya tesiri altında kaldığı şairlerden başta, Mevlâna, Yunus Emre, Fuzûli ve Niyâzi-i Mısrî’yi, zikredebiliriz. Onun gerek divânında gerekse diğer eserlerinde olsun tamamen te’lif mahiyetinde

⁴² Hayrunnisa Çavuşoğlu, “Erzurumlu İbrahim Hakkı”, Türk Kültürü, Sayı: 120, (Ekim, 1972), s. 53-54.

⁴³ İ.Hakkı, a.g.e., s.452.

⁴⁴ Fındıkoğlu, a.g.e., s.49.

⁴⁵ Çelebioğlu, a.g.e., s.17-18: Toplumsal şiir ve nesir sanatı için bkz. İbrahim Yılmaz, “Sanatsal Söylemde Şiir ve Nesir” Dini Araştırmalar. Eylül-Aralık 1998 (c.1, sayı.2) s.213-220.

olanların haricindeki şiirleri nazire, serbest tercüme veya yer yer iktibas şeklindedir.

Aynı zamanda bir eğitimci ve terbiyeci olan İbrahim Hakkı genellikle eğitim ve terbiyenin etkisi ve insanı yüceltmesi üzerinde durmuştur.⁴⁶ İbrahim Hakkı eserlerinde ahlâkî ve içtimâî vecize addedilebilecek sözler serdeder.⁴⁷

İbrahim Hakkı Hac ve İstanbul yolculuğunun yanında Mısır matbaalarında eserlerinin tab-ı için de seyahatler yapmıştır.⁴⁸

İnsanı et ve kemik yığınının dışında mütalaa eden İbrahim Hakkı, hikmetin alâmetleri ile ilgili görüşünde “Hakk’a tevvekkül, tevfiz, teslim ve rıza”yı yol şartı olarak kabul ederken, halka güzel ahlakla, alçak gönülle, şefkatle muamelede bulunmayı hikmetin alâmeti olarak saymaktadır.⁴⁹ Ona göre tevvekkül, bedeni ibadetle kalbi Allah’a bağlamaktır.⁵⁰

Gerek nazımında gerek nesrinde olsun, dil ve üslup bakımından olduğu kadar, İbrahim Hakkı, Türkçe yönünden de başarılıdır. Çok yönlü ve renkli şahsiyetini üslubunda da görmek mümkündür. İbrahim Hakkı’nın nesri ve Türkçe’si, nazımından daha üstündür.⁵¹

3. Eserleri

İbrahim Hakkı’nın eserlerinin adedi hakkında farklı görüş ve ifadeler vardır. Fakat bizzat müellifin kendisi İnsâniyye adlı eserinin sonunda yazdığı bir makalede beşi ana, onu tâli derecede on beş kitap yazdığını söyler.⁵² İbrahim

⁴⁶ Bedü Şahsuvaroğlu, “Türklerde Ansiklopediler”, Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, Cilt: 25. İstanbul 1976, s.22.

⁴⁷ Faik Gözübüyük, “Marifetnameden”, Türk Yurdu, Sayı 282, (Mart, 1960), s.41.

⁴⁸ Sadrettin Pasinliler, Hasnakefeli İbrahim Hakkı Hazretleri, Tarih Yolunda Erzurum, Sayı 5-6 (Mart-Nisan, 1960), s.13.

⁴⁹ Feyyaz İbrahimmakkıoğlu, “İbrahim Hakkı ve Gönül”, Fikir ve Sanatta Hareket, Sayı: 80, (Ağustos, 1972), s.27.

⁵⁰ Ahmed Tüccar, “Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretlerinin Marifetname’sinde Eğitim Anlayışı”, Tarihi Erzurum, İstanbul, tsz., s.32.

⁵¹ Çelebioğlu, a.g.e., 23.

⁵² Altıntaş, a.g.e., s.35.

Hakkı'nın bir hususiyeti de, yazmış olduğu eserleri çocuklarına ve yakınlarına ithaf etmiş olmasıdır. Şimdi bu beş ana ve ona tali eseri biraz yakından tanıyalım.:

3.1. Divan : İbrahim Hakkı'nın kendi ifadesiyle ilk eseri olan ve şiirlerinin toplandığı divanı 1168 / 1755 tarihinde tertip edilmiştir.⁵³ H. 1263 (17 Mart 1847) de İstanbul'da Mehmet Said matbaasında basılmıştır. Eser 230 sahife olup, ilk otuz sahifesi dua; diğerleri, 8 kaside bir aşkname ve bir na't ihtiva eder.⁵⁴

Bir nevi önsöz olan ilk şiirinde divanın mâhiyeti ve tertip tarihi hakkında bilgiler verilmiştir. Daha çok dini tasavvufi karakterde olmak itibarıyla gazellerini "İlahinâme" veya "vahdetnâme" diye nitelendirmiştir.⁵⁵

30. sahifeden itibaren ilahinâmesi başlar ve 185. sahifede tamamlanır. Bundan sonra onun tevfiznamesine ve tasavvufi diğer şiirlerine rastlanır. Şiirlerinde "Nur-i Mahz", "Hâdim-i Aşk", "Hakk'a Rıza" mahlaslarıyla doğum tarihini 1115 verir. En sonra küçük bir risâle olan "Visalnâme" ile Nakşibendilik hakkındaki övücü satırlar eserin son bölümünü meydana getirirler.⁵⁶

İbrahim Hakkı bu eserini büyük oğlu İsmail Fehim için yazmıştır.⁵⁷

3.2. Marifetname : İbrahim Hakkı, Marifetname'sini 1170/1757 yılında tamamlamıştır. O, bunun dışında birçok eser vermişse de asıl şöhretini temin eden şüphesiz ki Marifetname'dir. Marifetname, zamanında Osmanlı döneminin en çok okunan en önemli eseridir. Sadi Irmak bu eser için şöyle der. "Gerçekten Marifetname Türk dilinin ilk ansiklopedisidir".⁵⁸

Yazıldığı günden bu yana, adeta kutsal bir kitap gibi okunup saklanan Marifetname, muhteva itibarıyla ansiklopedik bir eserdir. Çünkü o, birçok bilim

⁵³ Çelebioğlu, a.g.e., s.26.

⁵⁴ Altıntaş, a.g.e., s.36.

⁵⁵ Çelebioğlu, a.g.e., s.27.

⁵⁶ Altıntaş, a.g.e., a.y.

⁵⁷ Çelebioğlu, a.g.e., s.28.

⁵⁸ Sadi Irmak, "İstanbul Basınında İbrahim Hakkı ve Marifetnamesi", Tarih Yolunda Erzurum, Sayt 9-10, (İstanbul), s.16.

konularını kapsar. Konularının çeşitliliğine rağmen eserin en belli başlı konusu “marifet nazariyesi”dir. Zira marifetullah bu dünya hayatının en yüce bir gayesidir.⁵⁹

Bir mukaddime, üç fen ve bir hâtime olmak üzere beş bölümden meydana gelen bu eser, çeşitli bab, fasıl ve nevilerle genişletilmiştir. Mukaddime kısmının konusu, âlemin yaratılışı, gökler, melekler, cennetler, cennetlikler, livâü'l-hamd, güneş, ay, yıldızlar, güneş ve ay tutulması, kaf dağı, arşın katları, cehennem ve cehennemlikler, Hz. Adem'in yaratılışı ve kıyamet alâmetleriyle ilgilidir.

Birinci fen ise, baş kısımları hikmet, felsefe ve tasavvufia da ilgili olarak, cevherler, arazlar, akıllar, nefisler, gökler, hava, su, ateş, toprak olmak üzere dört unsur, üç çocuk: cansız cisimler, bitkiler ve hayvanlar, mahlûkât ve insanın tekâmülû, devriye, aritmetik, geometri, astronomi ve astroloji, dört unsur üç çocukla ilgili cisimlerin ahvali, atmosfer, hava özellikleri, madenler, bitkiler, hayvanlar ve insanın mahiyeti hakkındadır.

İkinci fen, anatomiyle, insanın vücut yapısıyla, cihanın insanı müşfik bir anne gibi beslemesiyle, dört mizaç ve dört karışımla, insandaki zâhirî ve bâtinî kuvvetler ve hislerle, beden yapısı ve karakter arasındaki münasebetlerle kadınlardaki güzellik hususiyetleriyle, bazı uzuvların seğirmeleriyle, rüya tabirleriyle, kamil insanın âlemin özü olması ve ibadetle rıza bulmasıyla, cimanın, hamamın, ilaç ve gıdaların, yemenin, içmenin, giyinmenin ve süslenmenin âdab ü erkânıyla, ölümün fazileti ve ruhun bedenden ayrılmasıyla ilgilidir.

Üçüncü fen ise, insanın bilgisizlik ve gafletle, hayvana benzemesi, Kur'an'la hidayet, Hz. Peygamber'e tâbi olma, bid'atlardan uzaklaşma, kalbin i'tikâdını düzeltme, gece kalkmanın, az konuşmanın, az yemenin, az uyumanın faziletlerinden, muhabbetullahın nihâi gaye olduğu, Nakşibendiye tarikatının erkânı v.s. konularından bahseder.

⁵⁹ Altıntaş, a.g.e., s.45.

Hâtîme kısmı ise ahlâk ve muâşeretle ilgilidir. Asıl son söz mâhiyetindeki kısmı ise “Hâtîmetü’l-Hâtîme” başlığı altında, manzum ve mensur karışık olarak tevhid, münâcaat bölümlerinden sonra tarih manzumesi ve ferağ kaydıyla son ermektedir.⁶⁰

İbrahim Hakkı Marifetname’sinde evrimden, Darwin’den yıllar önce bahsetmiştir.⁶¹

3.3. İrfâniyye : 1760 yılında, Türkçe, Arapça ve Farsça olmak üzere üç dilde kaleme alınan bu eser 495 sahifedir. Birinci bölüm 220. sahifeye kadar Arapça, ikinci bölüm 420. sahifeye kadar Farsça, geriye kalan bölüm ise Türkçe’dir. Bu eser “Nefsini bilen Rabbini bilir” hadisi şerifini açıklamak üzere yazılmıştır.⁶²

Bu eser hakkında İbrahim Hakkı şunları söylemektedir:

Ömrümün hâsılı rûhum gibidir işbu kitâp
Korkum odur ben ölem câhil hayvan’a düşe

İzzetin hakkı için sakla bunu sen yâ Rab
Hayır ile sâhibin yâd eden ihvâna düşe

Elli dokuz değerli eserden seçilerek derlenmiş bu kitabın sonunda bize şu öğütleri verir: “Hiç kimseyi ayıplama, herkese şefkatle bak, hiç kimseden bir şey isteme ve emretme, dış güzellikleri bırakarak güzel ahlakla iç güzelliğe gir”.⁶³

3.4. İnsâniyye: Mecmûatü’l-İnsâniyye fi Marifeti’l Vahdâniyye, İbrahim Hakkı’nın antoloji nev’inden eserlerindedir. Arapça, Farsça ve Türkçe olmak

⁶⁰ Çelebioğlu, a.g.e., s.31

⁶¹ Süleyman Ateş, “Kur’an-ı Kerim’e Göre Evrim Teorisi”, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi, Sayı: 20, (Ankara 1975), s. 137

⁶² Altınbaş, a.g.e., s.36.

⁶³ Altınbaş, a.g.e., s.37.

üzere üç dilde ve yüz altmış kitaptan seçilerek 1763 yılında tertip olunmuştur.⁶⁴ Seçilen parçaların daha çok tasavvufî ve talimî olmasına dikkat edilmiştir. Bununla beraber edebî mahiyetteki örnekler de az değildir.⁶⁵

3.5. Mecmûatü'l-Meâni: İbrahim Hakkî'nin Erzurum'da yazdığını söylediği ana eserlerinin beşincisi ve sonuncusudur. Bazı nüshalarında Mecmûatü'l-Hakkî başlığını taşıyan bu eser 1765 yılında tamamlanmıştır.⁶⁶

İbrahim Hakkî'nin bu beş ana eserinden meydana getirdiği ve evlad eser dediği on kitabı ise şunlardır:

1. **Tuhfetü'l-Kirâm.** 1765 yılında Tilloda şeyhinin evinde yazmıştır.
2. **Nuhbetü'l-Kelâm.** 1768 yılında yine yazarın ifadesiyle şemelerden meydana gelmiştir.⁶⁷
3. **Meşâriku'l-Yûb.** 1771 yılında tertip olunmuştur. (Kendisinin ve başkalarının şiirlerinden seçilerek meydana getirilen bir antolojidir).
4. **Sefîne-i Nûh.** Sefinetü'n-Nûh min Vâridatü'l-Fütûh adıyla 1773 yılında yazılmıştır.
5. **Kenzü'l-Fütûh.** 1774 yılında talebe alınan bu eser ahlâkî ve tasavvufî 1020 beyitli ve intiva eder. Bununla beraber sekseni Arapça, geriye kalanları Türkçe'de. Beyitlerin bazıları irfanîlerden alınmıştır.⁶⁸
6. **Definetü'l-Kamûn.** Türkçe, Arapça ve Farsça şiirleri ihtiva eden bu eser 1775 yılında tamamlanmıştır. Bu kitapta cilâu'l-kulûb ve insan-ı kâmil risaleleri ile üç mektup ve dört yüz beyit kadar çeşitli şiirler bulunmaktadır.⁶⁹

⁶⁴ Çelebioğlu, a.g.e., s.33.

⁶⁵ Çelebioğlu, a.g.e., a.y.

⁶⁶ Çelebioğlu, a.g.e., s.36.

⁶⁷ Çelebioğlu, a.g.e., s.37.

⁶⁸ Altıntaş, a.g.e., s. 38.

⁶⁹ İbrahimhakkioğlu, M., a.g.e., s.41.

7. **Rûhü's-Şürûh.** 1776'da yazılmış olup Türkçe'dir. İlahinâme'den alınmış olan bu eser, vücuddan ayrılıp onun dışında bir hayat sürmeye insanı teşvik eder.⁷⁰

8. **Ülfetü'l-Enâm.** 1776 yılında Marifetname'den alınarak tasnif edilen bu eserin henüz bir nüshasıyla karşılaşılmamıştır.⁷¹

9. **Hey'etü'l-İslâm.** 18 Tefsir ve 300 hadis-i şeriften iktibas edilmek suretiyle kaleme alınmıştır. Yirmi bab ve bir hatimedden oluşur.⁷²

10. **Urvetü'l-İslâm.** 1777 yılında Arapça ve Türkçe olarak kaleme alınan bu eser ilahiyata ait on beş bölümden meydana gelmektedir.⁷³

Bütün bunlarla beraber ona asıl şöhretini kazandıran eseri Marifetname'dir.⁷⁴

İbrahim Hakkı'nın eserlerini Bursalı Mehmet Tahir ise 39 olarak şu şekilde veriyor:

1. Marifetname, 2. Divân-ı İlâhiyat, 3. Tezkiretü'l-Ahbâb, 4. Hısnü'l-Ârifîn, 5. Kelimât-ü Fakîrullah, 6. İrfâniyye, 7. İnsâniyye, 8. Lübbü'l-İrfân, 9. Mürşidü'l Mütעהhilin, 10. Tecvid, 11. Seçme Manzûmeler, 12. Kuvt'i Can, 13. Cîlâu'l Kulûb li Tecellî'l-Matlûb, 14. İnsan-ı Kâmil, 15. Sefinetü'n-Nuh min Vâridâti'l-Fütûh, 16. Mecmuâ-yı Mekâtib, 17. Nûş-i Can, 18. Raznâme, 19. Kitâb-ı Âlem, 20. Kenzü'l-Fütûh, 21. Urvetü'l-İslâm, 22. Tertîbi-l Ulûm, 23. Vuslatnâme, 24. Şükürnâme, 25. İkbalnâme, 26. İlahinâme, 27. Manzume-i Avâmil, 28. Â'mâl-i Felekiyye bi'r-Rub'il-Mucîb, 29. İstihrâc-i Â'mâl-i Felekiyye, 30. Lügatçe, 31. Kavâid-i Fârisiyye, 32. Risale-i Mir'ât-ı kevineyn, 33. Ed'îye-i Mensûre, 34. Sülûk-i Nakşibendi, 35. Tuhfetü'l-kirâm, 36. Nuhbetü'l Kirâm, 37. Ülfetü'l-Enâm, 38.

⁷⁰ Altıntaş, a.g.e., s.39.

⁷¹ Çelebioğlu, a.g.e., s.39.

⁷² Bursalı M.Tahir, a.g.e., s.92.

⁷³ Altıntaş, a.g.e., a.y.

⁷⁴ Murad Uraz, Türk Edip ve Şairleri, İstanbul 1939, II, 30.

Hey'et-i İslâmiyye, 39. Mecmuatü'l-Vahdâniyyeti Marifeti'n Nefsi'r Rabbâniyye.⁷⁵

Bağdatlı İsmail Paşa ile İbrahim Hakkının otuz iki eseri olduğunu şu şekilde sıralar:

1. el-A'mâlu'l-Felekiyye, 2. İkbâl-nâme, 3. Ülfetü'l-Enâm, 4. İlahinâme, 5. el-İnsânu'l-Kâmil, 6. Tuhfetü'l-Kirâm, 7. Tezkiretü'l-Ahbâb, 8. Cilâu'l-Kulûb, 9. Tertîbu'l-Ulûm, 10. Hısnü'l-Arifin min Fiteni Zaman fi Külli Ân Risale, 11. Divan, 12. Râznâme, 13. er-Risâletü'l-İrfâniyye, 14. er-Risâletü'l-İnsâniyye, 15. Sefinetü'n-Nûh min Vâridati'l-Fütûh, 16. Şükürnâme, 17. Urvetu'l-İslâm, 18. Kût-ı Can, 19. Kitâbü'l-Âlem, 20. Kelimâtü-Fakîrilleh, 21. Kenzu'l-Fütûh, 22. el-Lüb, 23. el-Lübâb, 24. Mecmuati'l-Vahdâniyye fi Ma'rifeti'n-Nefsi'r -Rabbâniyye, 25. Mir'âtü'l Kevneyn, 26. Mürşidü'l-Müteehhilin, 27. Marifetname, 28. Müntehabât, 29. Nuhbetü'l-Kirâm, 30. Nûş-ı Can, 31. Vuslatnâme, 32. el-hey'etu'l-İslâmiyye,⁷⁶

Erzurum'lu İbrahim Hakkı'nın eserleri hakkında daha çok söz söyleyen, hatta onun eserlerinin sayısını 54'e çıkaranlar varsa da biz bu kadar malumatla iktifa edeceğiz.⁷⁷

⁷⁵ Bursalı M.Tahir, a.g.e.s. 90-92.

⁷⁶ Bağdatlı İsmail Paşa, Hediyyetü'l-Arifin, Esma-el Müellifin ve Asaru'l-Musannifin, İstanbul 1951, I, 39-40.

⁷⁷ İsmet Binark ve Nejat Sefercioğlu, Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977, s. 13-23.

BİBLİYOGRAFYA

- Altıntaş, Hayrani, Marifetname'de Tasavvuf, İstanbul 1981.
- Ateş, Süleyman, "Kur'an-ı Kerim'e Göre Evrim Teorisi", Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi, Sayı: 20, (Ankara 1975).
- Ayni, Muhammed Ali, "Şeyh İbrahim Hakkı" Darülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası, Sayı: 2, (Mayıs 1332).
- Bağdatlı İsmail Paşa, Hediyyetül Arifin, Esmâ-el Müellifin ve Asaru'l Musannifin, İstanbul 1951.
- Binark, İsmet ve Nejat Sefercioğlu, Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977.
- Bursalı M.Tahir, Osmanlı Müellifleri, Meral Yayınevi, İstanbul, tsz.
- Çavuşoğlu, Hayrunnisa, "Erzurumlu İbrahim Hakkı", Türk Kültürü, Sayı: 120, (Ekim, 1972).
- Çelebioğlu, Amil, Erzurumlu İbrahim Hakkı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.
- Demirhan, Pertev, "İbrahim Hakkı Hazretlerinin Büyüklüğü ve Marifetname'nin Değeri" Tarih Yolunda Erzurum, Sayı: 13-14, (Kasım 1962).
- Erzurumlu İbrahim Hakkı, Marifetname, Matbaa-i Ahmed Kâmil, İstanbul 1330.
- Fındıkoğlu, Ziyaettin Fahri, Erzurum Şairleri, İstanbul 1927.
- Gözübüyük, Faik, "Marifetnameden", Türk Yurdu, Sayı 282, (Mart, 1960).
- İrmak, Sadi, "İstanbul Basınında İbrahim Hakkı ve Marifetnamesi", Tarih Yolunda Erzurum, Sayı 9-10, İstanbul.
- İbrahim Hakkı" Ana Britannica, İstanbul 1994.
- İbrahimhakkıoğlu, Mesih, Erzurumlu İbrahim Hakkı, İstanbul 1973.
- İbrahimhakkıoğlu, Feyyaz, "İbrahim Hakkı ve Gönül", Fikir ve Sanatta Hareket. Sayı:, 80, (Ağustos, 1972).
- Önal, Sami, "190. Ölüm Yıldönümünde Erzurumlu İbrahim Hakkı", Türk Kültürü, Sayı: 95. (Eylül, 1970).

- Önder, Mehmet, Anadoluyu Aydınlatanlar, Yapı ve Kredi Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1973.
- Pasinliler, Sadrettin, Hasankaleli İbrahim Hakkı Hazretleri, Tarih Yolunda Erzurum, Sayı 5-6 (Mart-Nisan, 1960).
- Şahsuvaroğlu, Bedii, "Türklerde Ansiklapediler", Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, Cilt: 25. İstanbul 1976.
- Tüccar, Ahmed, "Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretlerinin Marifetname'sinde Eğitim Anlayışı", Tarihi Erzurum, İstanbul, tsz.
- Uraz, Murad, Türk Edip ve Şairleri, İstanbul 1939.